

© Copyright: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών • Αθήνα 2009
Θεμιστοκλέους 5, Αθήνα. Τ.Κ.: 106 77
Τηλ.: 210 3832806

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΥΘΗΡΑΪΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
THE SOCIETY OF KYTHERIAN STUDIES

Η' ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

VIIIth INTERNATIONAL
PANIONIAN CONFERENCE

Χώρα Κυθήρων, 21-25 Μαΐου 2006
Chora of Kythera, May 21-25, 2006

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
CONFERENCE PROGRAMME

Ζάκυνθος Zante
Ιθάκη Ithaca
Κέρκυρα Corfu
Κεφαλονιά Cephalonia
Κύθηρα Kythera
Λευκάδα Lefkas
Παξοί Paxos

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Κας Άννας Ψαρούδα-Μπενάκη

UNDER THE AUSPICES OF THE GREEK PARLIAMENT PRESIDENT
Mrs Anna Psarouda-Benaki

Ιωάννα Μπίθα*

Ενδυματολογικές μαρτυρίες στα βυζαντινά Κύθηρα**

*Στη μνήμη της ακριβής μας φίλης
Αγγελικής Μητσάνη († 16 Μαΐου 2006)*

Η μελέτη της βυζαντινής ενδυμασίας και οι ερμηνείες που μπορεί να λάβει είναι ένα πολύ ενδιαφέρον μέρος της ιστορίας του βυζαντινού πολιτισμού. Οι τελευταίες έρευνες έχουν αποδείξει ότι το ένδυμα και γενικότερα ο τρόπος αμφίεσης είναι ενδεικτικά της προσωπικότητας ή της εξουσίας που κατέχει ο φέρων, κωδικοποιώντας πολιτικά και άλλα μηνύματα¹.

Λίγα είναι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν σωθεί: αρκετά πολυτελή υφάσματα και ελάχιστα ενδύματα σε εκκλησιαστικές συλλογές και μουσεία

* Η Ιωάννα Μπίθα είναι ερευνήτρια του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών.

** Το φωτογραφικό υλικό προέρχεται από το Φωτογραφικό Αρχείο του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών, εκτός αν δηλώνεται άλλη πηγή προέλευσης. Θερμές ευχαριστίες οφείλω για τις καίριες παρατηρήσεις στις καθηγήτριες κκ. Σόνια Καλοπίση, Μελίτα Εμμανουήλ και στις φίλες συναδέλφους Τένια Ρηγάκου, Γκέλη Κατσιώτη και Ντίνα Κεφαλά.

1. Πρβλ. σχετική ρήση του Μεγάλου Βασιλείου: *Χρήσιμον δέ καί τό ἐκ τῆς ἐσθῆτος ἰδίωμα προκηρυκτοῦσης ἕκαστον, καί προδιαμαρτυρομένης τό ἐπάγγελμα τῆς κατὰ Θεόν ζωῆς* (J.-P. Migne, *Patrologia cursus completus, Series graeca*, Κέντρον Πατερικῶν Εκδόσεων: Αθήναι 1998, τόμ. 31, στήλ. 980). Π. Κалаμαρά, «Ένδυμα: Η ταυτότητα της βυζαντινής κοινωνίας. Το παράδειγμα του γλυπτού 279 του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΧΑΕ ΙΗ'* (1995) (εφεξής: Κалаμαρά, «Ένδυμα»), σ. 33.

κυρίως της δυτικής Ευρώπης, τα οποία υπήρξαν αυτοκρατορικά ή πατριαρχικά δώρα προς τους βασιλείς και τους εκκλησιαστικούς και λοιπούς αξιωματούχους της Δύσης². Η πιο σημαντική μαρτυρία στον ελλαδικό χώρο είναι η εύρεση σε ταφή του φορέματος μιας αρχόντισσας που ακολουθούσε τη δυτική μόδα τον 15ο αι. στον Μυστρά³.

Σημαντική επίσης στον καθορισμό της ενδυμασίας είναι η συμβολή των πηγών, αν και προβληματικών πολλές φορές, γιατί συγχέεται ο τύπος του ενδύματος με το είδος του υφάσματος από το οποίο κατασκευάζεται, ώστε να δυσκολεύεται η αποκρυστάλλωση της μορφής και της ονομασίας των ενδυμάτων. Έτσι, δεν μας μένει παρά η μελέτη των εικαστικών αποτυπώσεων της ενδυμασίας σε έργα κυρίως ζωγραφικής και γλυπτικής, όπως αυτές παρουσιάζονται ως παρεισφρύσεις στοιχείων του καθημερινού βίου ή του υλικού πολιτισμού στις θρησκευτικές και αφιερωτικές παραστάσεις. Στις θρησκευτικές όμως, η απόδοση των ενδυμασιών χαρακτηρίζεται από διαχρονικότητα και επαναλήψεις των ίδιων προτύπων. Αντιθέτως περισσότερα είναι τα στοιχεία που μπορούν να αντληθούν από την απεικόνιση των αφιερωτών, που δεχόμαστε ότι προσπαθεί ο καλλιτέχνης, ανάλογα με την ικανότητά του, να τους αποδώσει όσο το δυνατόν πλησιέστερα προς την πραγματικότητά τους⁴.

2. Βλ. ενδεικτικά, A. Grabar, «Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens», *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, Paris 1968, μελέτη αριθ. 22 (ανατύπωση από *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*, σειρά III, 2 [1951], σσ. 32 κ.εξ.) (εφεξής: Grabar, «Le succès»), τόμ. I, σσ. 266-268, τόμ. III, πίν. 57. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Κατάλογος έκθεσης (Musée du Louvre, 3 nov. 1992 - 1er févr. 1993), Paris 1992 (εφεξής: *Byzance*), σσ. 148-155, 192-199, 370-381 (M. Martiniani-Reber). A. Muthesius, *Byzantine Silk Weaving, AD 400 to 1200*, Vienna 1997. Η ίδια, *Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving*, The Pindar Press, London 1995. Η ίδια, *Studies in Silk in Byzantium*, The Pindar Press, London 2004.
3. Όρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο - Η Πολιτεία του Μυστρά, επιμ. Π. Καλαμαρά, Α. Μέξια, Κατάλογος έκθεσης (Μυστράς, Αύγ. 2001 - Ιαν. 2002), Αθήνα 2001, λήμμ. και εικ. αριθ. 1, 2, 7, 12-14 (Π. Καλαμαρά). Π. Καλαμαρά, «Ένα πλούσιο ενδυματολογικό σύνολο από τον Μυστρά», *Αρχαιολογία και Τέχνες* τχ. 83 (Ιούν. 2002), σσ. 8-13. M. Martiniani-Reber (éd.), *Parure d'une princesse byzantine, tissus archéologiques de Sainte-Sophie de Mistra / Το ένδυμα μιας βυζαντινής πριγκίπισσας. Αρχαιολογικά υφάσματα από την Αγία Σοφία του Μυστρά*, Κατάλογος έκθεσης (Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας της Γενεύης), Genève 2000.
4. P. Kalamara, *Le système vestimentaire à Byzance du IVe jusqu'à la fin du XIe siècle*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 1997 (Thèse à la carte, E.H.E.S.S., Paris 1995). M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images, Byzantine Material Culture and Religious*

Στην τελευταία αυτή περίπτωση εμπίπτουν οι αφιερωτικές παραστάσεις των Κυθήρων, τα οποία, αν και μικρά σε έκταση, με τον πλούτο των βυζαντινών τοιχογραφιών που διαθέτουν, συμβάλλουν σημαντικά στη γνώση της βυζαντινής ενδυμασίας. Σε τρεις ναούς⁵, έχουν απεικονισθεί στον τοιχογραφικό διάκοσμο αφιερωτές και μέσω αυτών των απεικονίσεων μάς δίδεται επιγραμματικά η εξέλιξη των ενδυματολογικών συνηθειών στην περιφέρεια κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι δύο παλαιότερες περιπτώσεις, στον Άγιο Δημήτριο στα Καμπιάνικα και στον Άγιο Πολύκαρπο στις Φοινικίες, χρονολογούνται στον ταραγμένο 13ο αι., εποχή που στο νησί εναλλάσσεται η κυριαρχία των Ενετών με αυτή των Βυζαντινών, για να προσαρτηθεί πλήρως από τον 14ο αι. στο άρμα της Γαληνοτάτης⁶. Η άλλη, στον Άγιο Αντώνιο στην Παλαιόχωρα, χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι., λίγες δεκαετίες πριν από την καταστροφή της καστροπολιτείας από τον Χαϊρρεδδίν Μπαρμαρόσσα το 1537.

Iconography (11th-15th Centuries), (The Medieval Mediterranean 41), Brill: Leiden - Boston 2003 (εφεξής: Parani, *Reconstructing*), σσ. 11-158. Βλ. επίσης προγενέστερη βιβλιογραφία: Ι. Μπίθα, *Ενδυματολογικές μαρτυρίες μέσα από τις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14ος αιώνας-1522)*, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ρόδος 2.400 χρόνια, Η πόλη της Ρόδου, από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)* (Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993), τόμ. Β', Αθήνα 2000 (εφεξής: Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες Ρόδου»), σσ. 429-430 σημ. 2-4, 6-9, σσ. 447-448. Η ίδια, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες, αφιερωτές και βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κω», *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τόμ. Α', Αθήνα 2004 (εφεξής: Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες Κω»), σ. 341 σημ. 1.

5. Βλ. επίσης τμήμα αφιερωτή του 13ου αι. στον Άγιο Βλάσιο στα Πέντε Πηγάδια κοντά στα Φριλιγιάνικα, από τον οποίο σώζεται η συνοδεύουσα αφιερωτική επιγραφή, όπου αναφέρεται το όνομά του *Γεώργιος Λεπεζάτος*: Μ. Χατζηδάκης, Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος, Κύθηρα*, Αθήνα 1997 (εφεξής: Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*), σσ. 125-126, εικ. 28 στη σ. 129.

Έχουν εντοπισθεί και δύο άλλες απεικονίσεις: η μία στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο Κάστρο Μυλοποτάμου, του έτους 1518 (ό.π., σσ. 206, 209, εικ. 1 στη σ. 202)· η άλλη, σύμφωνα με πληροφορία του φίλου αρχαιολόγου Θεόδωρου Κουκούλη, τον οποίο και θερμά ευχαριστώ, σε ανώνυμη εκκλησία στην Παλαιόχωρα (για το ναό, βλ. G. E. Ince, Th. G. Koukoulis, A. N. Ballantyne, D. Smyth, «Paliochora: Survey of a Byzantine City on the Island of Kythera. Second Report», *The Annual of the British School at Athens* 84 [1989], τοπογραφικό σχέδιο στην εικ. 2 - ναός αριθ. 21, πίν. 53d).

6. Για την ιστορία των Κυθήρων κατά το 13ο αι. και την προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. Χρ. Α. Μαλτέζου, «Από τα βυζαντινά στα βενετικά Κύθηρα» στο Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, σσ. 307-312.

Οι αφιερωτές του Αγίου Δημητρίου στα Καμπιάνικα

Το ζεύγος των αφιερωτών στον Άγιο Δημήτριο στα Καμπιάνικα, των μέσων του 13ου αι.⁷, αποτελεί το πιο ενδιαφέρον δείγμα για την ιστορία της ενδυμασίας στα Κύθηρα και ενδεχομένως προσφέρει ενδείξεις για την ιστορία του νησιού. Η θέση των αφιερωτών στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού⁸, εκατέρωθεν του επώνυμου αγίου, τούς δίδει αμέσως εξέχουσα θέση, υπονοώντας ότι πρόκειται για τους κτήτορες (Εικ. 1). Στην ταύτιση αυτή συνηγορεί η ύπαρξη στη βάση του τρούλλου, στο τμήμα το εφαπτόμενο με την αψίδα, εξίτηλης βυζαντινής κτητορικής επιγραφής σε μεταγενέστερο βυζαντινό στρώμα, η οποία προφανώς επαναλαμβάνει το αρχικό, όπως ακριβώς συμβαίνει με τις παράπλευρες απεικονίσεις⁹. Η στάση των αφιερωτών, δεόμενων, γονυπετών σε βαθιά προσκύνηση, τυπική για τη μεσοβυζαντινή εποχή, χαρακτηρίζει και άλλους αφιερωτές ή κτήτορες της εποχής, οι οποίοι εικονίζονται σε χειρόγραφα¹⁰, σε εικόνες¹¹, σε έργα μνημειακής ζωγραφικής¹² κ.α.

7. Για το ναό και την προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, σσ. 144-153, εικ. 6-8 στις σσ. 147-148 (αφιερωτές). Μ. Meladini-Georgopoulou, «Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères) (c. 1100-1275 a.C.)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines (Athènes - Septembre 1976)*, II. *Art et Archéologie - Communications B*, Athènes 1981 (εφεξής: Georgopoulou, «Le décor apsidal»), σσ. 454-455 σημ. 15, εικ. 8-10.
8. Για απεικονίσεις δωρητών στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού, βλ. ενδεικτικά S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, (Veröff. Tabula Imperii Byzantini 5), Wien 1992 (εφεξής: Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*), εικ. 83, 90, 95.
9. Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, εικ. 1 στη σ. 144.
10. Βλ. ενδεικτικά, I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Byzantina Neerlandica 6), E.J. Brill, Leiden 1976 (εφεξής: Spatharakis, *The Portrait*), εικ. 2, 15, 17, 18, 26, 45, 52.
11. Βλ. Ενδεικτικά, παραδείγματα σε εικόνες του 13ου αι. στο Σινά: D. Mouriki, «Portraits de donateurs et invocations sur les icônes du XIIIe siècle au Sinaï», *Modes de vie et modes de pensée à Byzance, Actes de la table ronde no 9, XVIIIe Congrès International d'études byzantines, Moscou - Août 1990, sous la direction scientifique d'André Guillou = Études Balkaniques, Cahiers Pierre Belon, Recherches interdisciplinaires sur les mondes hellénique et balkanique*, 2 (1995), σσ. 130, 133, εικ. αριθ. 2-6, 9, 10, 13, 14.
12. Βλ. ενδεικτικά, Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, εικ. 83, 90, 95. E. Kitzinger, *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo* (Dumbarton Oaks Studies XXVII), Washington, D.C. 1990 (εφεξής: Kitzinger, *The Mosaics*), σσ. 197-198 σημ. 385-388, εικ. XXII, 119, 164. Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες Κω», εικ. 2-5. A. Stylianos, J. A. Stylianos, *The Painted*

Τις περισσότερες ενδυματολογικές πληροφορίες μάς παρέχει η αφιερώτρια, πολυτελώς ενδεδυμένη, η οποία εικονίζεται στα αριστερά του αγίου Δημητρίου, δηλαδή στο νότιο τμήμα του τεταρτοσφαιρίου της ασίδας (Εικ. 2). Εσωτερικά φορεί μακρύ φαιόχρωμο φόρεμα, το οποίο στολίζεται με κατακόρυφη από το λαιμό έως την παρυφή λιθοστόλιστη ταινία¹³. Η ταινία, ανάμνηση του λώρου που έφεραν οι βυζαντινές αυτοκράτειρες, μπορεί να ταυτισθεί με την *πορφύρα*, στην οποία αναφέρεται στις παρασελίδειες σημειώσεις του ο Αρέθας επίσκοπος Καισαρείας (850-932): «Ἀπό τραχήλου γάρ μέχρι ποδῶν αἱ παλαιαὶ γυναῖκες τὴν πορφύραν τοῖς ἐμπροσθίοις μέρεσιν τῶν ἱματίων ἐνύφαινον ἅτε ταινίαν (ὃ νῦν ἔστι ἰδεῖν ἐπὶ τῶν λεγομένων καμισίων τῶν κουβικουλαρίων), ὥστε ὁ τὴν πορφύραν σπεύδων ἰδεῖν τοῦ γυναικείου ἱματίου, ἐπὶ τὸ πρόσωπον τῆς φορούσης, τὰς ὄψεις ἀπῆρειδεν»¹⁴.

Πάνω από το φόρεμα φορεί πολυτελή μανδύα από βαρύτιμο ύφασμα πορφυρού χρώματος, διακοσμημένο, ακόμα και στην εσωτερική πλευρά του, με διάλιθο κέντημα που σχηματίζει πλέγμα ρόμβων, οι οποίοι περικλείουν σταυρόσχημο χρυσό σχέδιο, ενώ το σημείο ένωσης των ρόμβων στολίζεται με μαργαριτάρι. Το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι πολύ συνηθισμένο σε έργα της περιφέρειας, όταν θέλουν να δηλώσουν κάποιο πολύτιμο-αρχοντικό ένδυμα ή ύφασμα¹⁵. Πιθανώς μιμούνται τα περίφημα από τις πηγές κλαπωτά υφάσματα, στα οποία μετά την ύφανση κεντούν διακοσμητικά θέματα με κορδονάκια και αλυσιδίτσες από μεταλλικές κλωστές που ράβονται μαζί με πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια¹⁶. Το τελείωμα του μανδύα κοσμεῖ μαργαριτο-λιθοποίκιλη ταινία. Μια στρογγυλή μαργαριτοστόλιστη πόρπη κλείνει το μανδύα ψηλά στο

Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art, London 1985, ²1997 (εφεξής: Stylianos), εικ. 176, 216.

13. Βλ. ενδεικτικά το ίδιο ή σε παραλλαγή διακοσμητικό θέμα στα Κύθηρα: Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, εικ. 17 στη σ. 141, 22 στη σ. 176.

14. Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Η βυζαντινή γυναικεία φορεσιά στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία*, περ. Δ', 1 (1987), σ. 117 σημ. 42: Σ. Κουγέας, «Ερευναι περί της ελληνικής λαογραφίας κατά τους μέσους χρόνους, Α'». Αι εν τοις σχολίοις του Αρέθα λαογραφικά ειδήσεις», *Λαογραφία* Δ' (1912-1913), σ. 253.

15. Βλ. ενδεικτικά το ίδιο ή σε παραλλαγή διακοσμητικό θέμα στα Κύθηρα: Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, εικ. 7 στη σ. 63, 10-11 στη σ. 64, 5 στη σ. 115, 12 στη σ. 120, 20 στη σ. 125, 1 στη σ. 192, 1 στη σ. 238, 13 στη σ. 243, 17 στη σ. 283, 10-11 στη σ. 291, 1 στη σ. 292, 8 στη σ. 296.

16. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β' 1, Εν Αθήναις 1948, σσ. 209-210. Π. Καλαμαρά, *Κόκκινη κλωστή δεμένη... Το παραμύθι των υφασμάτων* (Στους δρόμους του Βυζαντίου 4), Εκδ. Καλειδοσκόπιο, Αθήνα 2002, σ. 39.

λαιμό¹⁷. Ίδιο μανδύα, διακοσμημένο όμως με *ταβλίον*, φορεί επίσης ο επώνυμος άγιος Δημήτριος στην αψίδα του ιερού (Εικ. 1).

Η αφιερώτριά μας έχει τα μαλλιά καλοχτενισμένα με χωρίστρα στη μέση και μαζεμένα πίσω, σύμφωνα με τους κανόνες κοσμιότητας και κομψότητας που χαρακτηρίζουν τον μεσαιωνικό κόσμο¹⁸. Στην κορυφή στερεώνεται ακόσμητο λευκό τραπεζιοειδές καπέλο, προφανώς από κάποιο σκληρό υλικό, γύρω από το οποίο τυλίγεται ταινία λευκού υφάσματος, της οποίας η κροσσωτή άκρη καταλήγει, αφού πρώτα τυλιχθεί χαλαρά γύρω από το λαιμό, στον αριστερό ώμο της.

Ίδια ενδυμασία δεν έχει εντοπισθεί να φορούν άλλες αφιερώτριες αυτής της εποχής. Τα επιμέρους όμως στοιχεία της αμφίεσης, και συγκεκριμένα ο μανδύας και το κάλυμμα της κεφαλής, εντοπίζονται ξεχωριστά σε αφιερωτικές απεικονίσεις της μεσοβυζαντινής εποχής.

Από την ομάδα των δημοσιευμένων παραστάσεων εντοπίστηκαν δύο περιπτώσεις ίδιου σχήματος μανδύα, αλλά από διαφορετικό ύφασμα (μάλλον μεταξωτό με σχέδια στην ύφανση). Η πρώτη αναφέρεται στο μανδύα που φορεί η Ειρήνη σύζυγος του Ρώσου βασιλέα Jaroplok († 1087), με τον οποίο εικονίζεται μαζί στο οθωνικό Ψαλτήρι Egbert (φ. 10β) (Museo Archeologico, Cividale del Friuli), του β' μισού του 11ου αιώνα¹⁹. Η δεύτερη πρόκειται για το μανδύα που φορεί η κεκοιμημένη Γέφυρα (ίδιου τύπου μανδύα φορεί και ο σύζυγός της Νικηφόρος Μάγιστρος) στην Παναγία Φορβιώτισσα ή της Ασίνου στο Νικητάρι της Κύπρου του γ' τέταρτου του 14ου αι., που προφανώς αντιγράφει την τοιχογραφία του 1105/6, όπως δηλώνεται στην κτητορική επιγραφή²⁰.

17. Parani, *Reconstructing*, σ. 13.

18. Για τη γυναικεία κόμμωση στο Βυζάντιο, βλ. M. Emmanuel, «Hairstyles and Headdresses of Empresses, Princesses, and Ladies of the Aristocracy in Byzantium», *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994) (εφεξής: Emmanuel, «Hairstyles»), σσ. 113-120, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Η ίδια, «Some Notes on the External Appearance of Ordinary Women in Byzantium. Hairstyles, Headdresses: Texts and Iconography», *ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studia byzantina ac slavica Vladimíro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata*, R. Dostálová, V. Konzal, L. Havlíková (eds) = *Byzantinoslavica* LVI /3 (1995), σσ. 769-778, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Μ. Εμμανουήλ, «Γυναικείες κομμώσεις και κεφαλόδεσμοι στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 83 (Ιούν. 2002), σσ. 14-20.

19. Spatharakis, *The Portrait*, σσ. 40-43, εικ. 14.

20. Stylianos, εικ. 57. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843-1261*, Κατάλογος έκθεσης (The Metropolitan Museum of Art, New York, March

Τα πλησιέστερα όμως παραδείγματα του υφάσματος του μανδύα της αφιερωτριάς μας, και αυτό είναι το πιο ενδιαφέρον, απαντούν σε απεικονίσεις αυτοκρατόρων, μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας ή αξιωματούχων, οι οποίοι φορούν χλαμύδα-μανδύα από ύφασμα διακοσμημένο με πλέγμα τετραγώνων ή ρόμβων. Εκτός από τα πολλά παραδείγματα σε νομίσματα του 8ου-10ου αι.²¹, σημαντικά είναι δύο πολύ γνωστά έργα μικρογλυπτικής. Στο ελεφάντινο κεντρικό φύλλο τριπτύχου, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 945-949 (Paris, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles), εικονίζεται μαζί με το σύζυγό της βασιλέα Ρωμανό Β', η νεαρά βασιλίσ Ευδοκία-Bertha, η οποία φορεί, αντί του συνηθισμένου αυτοκρατορικού λώρου, μανδύα κοσμημένο με επαναλαμβανόμενο διάλιθο κυκλικό θέμα και *ταβλίον*²². Παράλληλο του τύπου του μανδύα της Ευδοκίας αποτελεί η χλαμύδα-μανδύας, διακοσμημένη με πλέγμα ρόμβων, που φορεί ο αυτοκράτορας Όθωνας Β', ο οποίος εικονίζεται μαζί με τη σύζυγό του Θεοφανώ σε ελεφάντινο κάλυμμα στάχωσης βιβλίου του 982/3 (Paris, Musée National du Moyen Âge et des Thermes de l'Hôtel de Cluny)²³.

Το πλησιέστερο όμως παράλληλο του μανδύα της αφιερωτριάς στα Καμπιάνικα εντοπίζεται στον πολυτελή μανδύα του Μεγάλου Ναυάρχου του Νορμανδού βασιλέα Ρογήρου Β', Γεωργίου του Αντιοχέα, στην αφιερωτική ψηφιδωτή παράσταση στην Παναγία του Ναυάρχου ή Μαρτοράνα στο Παλέρμο της Σικελίας, του 1148, όπου εικονίζεται σε βαθιά προσκύνηση προς την Παναγία (Εικ. 3)²⁴.

11 - July 6, 1997), H. C. Evans and W.D. Wixom (eds), New York 1997 (εφεξής: *The Glory of Byzantium*), εικ. στη σ. 116.

21. Βλ. ενδεικτικά παράλληλα, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Η', Αθήνα 1979 (εφεξής: *ΙΕΕ*, Η'), εικ. στις σσ. 32, 37, 38, 44, 59, 100, 132.

22. *Byzance*, λήμμ. και εικ. αριθ. 148, εικ. στη σ. 206 (D. Gaborit-Chopin). M. G. Parani, «The Romanos ivory and the New Tokali kilise: imperial costume as a tool for dating Byzantine art», *Cahiers Archéologiques* 49 (2001), κυρίως σσ. 16, 18, 20. Για την αυτοκρατορική χλαμύδα-μανδύα, βλ. Parani, *Reconstructing*, σσ. 12-17 (αυτοκράτορας), 12, 17-18 (αυτοκράτειρα) και για τον αυτοκρατορικό λώρο, ό.π., σσ. 18-24 (αυτοκράτορες), 25-27 (αυτοκράτειρα).

23. *ΙΕΕ*, Η', εικ. στη σ. 128. *Byzance*, λήμμ. και εικ. αριθ. 160 (D. Gaborit-Chopin). *The Glory of Byzantium*, λήμμ. και εικ. αριθ. 337 (C. T. Little).

24. E. Kitzinger, «Ένας ναός του 12ου αιώνα αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέρμο», *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984) [Αθήνα 1986], σσ. 168, 181-183, εικ. 9-10. Ο ίδιος, *The Mosaics*, σσ. 197-198 σημ. 393, εικ. XXII, 119, 164. Georgopoulou, «Le décor apsidal», σ. 454 σημ. 15.

Όπως είδαμε το πολυτελές αυτό ύφασμα με το οποίο είναι φτιαγμένος ο μανδύας της αφιερώτριάς μας έλκει το πρότυπό του από ενδυμασίες αυτοκρατόρων, βασιλέων και αργότερα ανώτερων αξιωματούχων, ενώ χρησιμοποιείται τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες. Η εμφάνισή του κατά το 13ο αι. σε αφιερωτικές παραστάσεις της περιφέρειας προφανώς σημαίνει ότι η αποκλειστικότητα χρήσης του ενδύματος δεν πρέπει πια να ανήκει στην ανώτατη τάξη, αφού εκπρόσωποι κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων διαπιστώνεται ότι το φορούν, σε απλούστερη πλέον μορφή.

Το κάλυμμα της κεφαλής της αφιερώτριας των Καμπιάνικων ανήκει στα καλύμματα τύπου καμηλλαυκίου²⁵, τα οποία μπορούν να ομαδοποιηθούν σε αυτά των οποίων η ταινία καταλήγει στον ώμο, όπως στα Καμπιάνικα, ή σε αυτά που καλύπτει απλώς το λαιμό – ενδεχομένως η άκρη της ταινίας έπεφτε πίσω στην πλάτη ή ακόμη, αφού τυλιγόταν γύρω από το λαιμό, στερεωνόταν διακριτικά στο ίδιο το κάλυμμα. Και στις δύο παραλλαγές το κάλυμμα μπορεί να είναι ακόσμητο ή να φέρει κάποιον είδους κόσμηση στο πρόσθιο τμήμα, δηλαδή κάποιο κέντημα, ή κόσμημα από πολύτιμους λίθους. Τα καλύμματα αυτά είναι συνηθισμένα κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή στην ανώτερη τάξη, όπως υποδεικνύουν σχετικές απεικονίσεις:

Ακόσμητο λευκό κάλυμμα χωρίς ταινία φορεί η συμβία του πρωτοσπαθάρη Βασιλείου στο ευαγγελιστάριο της Μ. Κουτλουμουσίου, κωδ. 60, φ. 1β, του έτους 1169²⁶ (Εικ. 4)· με ταινία που καλύπτει το λαιμό φορούν γυναικείες μορφές στο χειρόγραφο της *Συνόψεως Ιστοριών* του Ιωάννου Σκυλίτζη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης Vitr. 26-2 (φ. 66α, 78α, 84α, 85α – στολίζεται στο πάνω μέρος με λεπτή χιαστή μαύρη ταινία), του β' μισού του 12ου αι.²⁷.

25. A. Grabar, «Une couronne du début du XIIIe siècle et les coiffures d'apparat féminines: Études critiques: "J. Déer, *Der Kaiserornat Friedrichs II*, Berne 1952"», *Cahiers Archéologiques* 8 (1966) (εφεξής: Grabar, «Une couronne»), σσ. 272-273. Emmanuel, «Hairstyles», σ. 119.

26. Στ. Μ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ν. Καδάς, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, Σειρά Α' Εικονογραφημένα χειρόγραφα. Παραστάσεις - επίτιτλα - αρχικά γράμματα*, τ. Α', Αθήνα 1973 (εφεξής: *Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Α'), εικ. 295 στη σ. 240, σ. 451.

27. Ιωάννου Σκυλίτζη, *Σύνοψις ιστοριών, κώδικας Matritensis Graecus Vitr. 26-2* (κώδικας Vitr. 26-2 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης), πανομοιότυπη έκδοση, επιστ. επιμ. Α. Τσελίκας, συγγραφείς: L. A. De Cuenca, A. Λαΐου, P. Bádenas de la Peña, B. Τσαμακδά, A. Τσελίκας, εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα 2000 (εφεξής: *Σκυλίτζης*). A. Grabar, M. Manoussakas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque nationale de Madrid*, Venise 1979

με ταινία και διάλιθο μετωπιαίο κόσμημα φορεί η Ειρήνη, κόρη του Θεοδώρου Αγγέλου Κομνηνού της Ηπείρου και σύζυγος του βασιλέα των Βουλγάρων Ιωάννη Β' Ασάν στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως Καστοριάς, του β' μισού του 13ου αιώνα²⁸. Ανάλογο, αλλά με κεντημένο μετωπιαίο κόσμημα, φορεί η αρχοντικής καταγωγής αγία Βαρβάρα στην Παναγία Μουτουλλά Κύπρου, του 1280²⁹. Σε αυτή την ομάδα, αλλά σε πιο περιφερειακή έκδοσή της, πρέπει να ανήκει το κάλυμμα της κεφαλής από λευκό ύφασμα κεντημένο με κόκκινο γραμμικό σχέδιο, το οποίο φορεί η ανώνυμη αφιερώτρια στον Χριστό στα Πλεμενιανά Σελίνου, του τέλους του 12ου αιώνα³⁰.

Απολύτως όμοιο κάλυμμα με αυτό των Καμπιάνικων δεν έχει εντοπισθεί, αλλά μία παραλλαγή του με μετωπιαίο κόσμημα φορεί βυζαντινή πριγκίπισσα στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' (φ. 8), γύρω στο 1000³¹. Στο ίδιο χειρόγραφο (φ. 98), η αγία Πελαγία φορεί ανάλογο αλλά σε σκούρο χρώμα³². Στα Κύθηρα, ίδιο κάλυμμα με την αφιερώτριά μας, αλλά με μετωπιαίο κόσμημα, φορεί η

(εφεξής: Grabar, Manoussakas, *Skylitzès*), εικ. 68, 88. V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Alexandros Press: Leiden 2002 (εφεξής: *Tsamakda*), εικ. 162, 191, 203, 206. *The Glory of Byzantium*, λήμμ. και εικ. αριθ. 338 (J. C. Anderson).

28. Στ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Ψηφιδωτά, Τοιχογραφίες. Καστοριά*, Μέλισσα, Αθήνα 1984 (εφεξής: Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*), εικ. 22 στη σ. 105. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, σσ. 94-96, εικ. 79, 81. Ε. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αι.). Ιστορία - Τέχνη - Επιγραφές*, Αθήνα 1997 (εφεξής: Δρακοπούλου, *Καστοριά*), σσ. 77-78, εικ. 68, 71. Emmanuel, «Hairstyles», σ. 120, εικ. 11.
29. D. Mouriki, «The Wall Paintings of the Church of the Panagia at Moutoullas, Cyprus», *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse: Wien 1984, σ. 197, εικ. 25, η οποία θεωρεί τον τύπο αυτό του καλύμματος ως δυτική επιρροή. Emmanuel, «Hairstyles», σ. 119, εικ. 7.
30. G. Gerola, «Elenco dei ritratti di offrenti», *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, Venezia 1908, τ. II = «Κατάλογος των εικόνων των κτιτόρων», *Βενετικά Μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, μετάφραση Στ. Γ. Σπανάκης, Κρήτη 1993 (εφεξής: Gerola), σ. 331, πίν. 9.1. Στ. Μαδεράκης, «Η προσωπογραφία των δωρητών στις εκκλησίες της Κρήτης», *Χανιά, ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων*, 1988 (εφεξής: Μαδεράκης), σ. 40, εικ. 1. Στ. Ν. Μαδεράκης, «Μια εκκλησία στην επαρχία Σελίνου: Ο Χριστός στα Πλεμενιανά», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτ. - 1 Οκτ. 1981)*, γεν. επιμ. Θ. Δετοράκης, τόμ. Β', Ηράκλειο Κρήτης 1985, σσ. 250-292, πίν. ΝΘ' - Ζ (1-30), ειδικά για τη δωρήτρια: σσ. 250, 255, 269, εικ. Π' (20), ΠΗ' (28α), ΠΘ' (29α).
31. Grabar, «Une couronne», σσ. 272-273, εικ. 12 (σχέδιο).
32. Parani, *Reconstructing*, εικ. 80, 86a (σχέδιο).

αγία Βαρβάρα στον Άγιο Δημήτριο στο Πούρκο, στα τέλη του 13ου αιώνα³³. Η παραλλαγή αυτή εξακολουθεί να προτιμάται κατά το 14ο αι., όπως π.χ. στην παράσταση της αγίας Βαρβάρας στην Παναγία Οδηγήτρια στις Σπηλιές Ευβοίας, του 1311³⁴, ενώ εντυπωσιακότερο, αν και αδέξιο ζωγραφικά, είναι το παράδειγμα αφιερώτριας που εικονίζεται στον Άγιο Ιωάννη στα Κοσσοίκια της Ικαρίας, του 14ου αι., στο οποίο η κροσσωτή ταινία είναι τόσο μακριά ώστε να καταλήγει κάτω από το γόνατο³⁵.

Και για το κάλυμμα της κεφαλής, όπως και για το μανδύα, παρατηρούμε ότι τα πρότυπα ανάγονται σε συνήθειες της αρχοντικής τάξης της μεσοβυζαντινής εποχής, τις οποίες ενστερνίζεται με καθυστέρηση η αρχοντική τάξη της περιφέρειας, στην οποία νομίζουμε ότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανήκει η ανώνυμη αφιερώτρια των Καμπιάνικων.

Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει και η μελέτη της αμφίεσης του αφιερωτή, που εικονίζεται στα δεξιά του αγίου Δημητρίου, δηλ. στο βόρειο τμήμα του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας (Εικ. 5). Ο άνδρας φορεί βαθυκάστανο χιτώνα με σωληνόμορφα μανίκια και εφαρμοστά ψηλά μαύρα υποδήματα. Δυστυχώς ο αδέξιος τρόπος απεικόνισης δεν μας επιτρέπει περισσότερες παρατηρήσεις. Αν δηλαδή ο χιτώνας του μοιάζει με ανάλογο που φορεί ο πατρίκιος και τοποτηρητής Θεόδωρος Γαβράς στο χειρόγραφο *Lenigrand cod. gr. 291*, του έτους 1067³⁶, ή ο κεκοιμημένος Κωνσταντίνος στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς του 10ου αι.³⁷, ή ο μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης στον Άγιο Νικόλαο Κασνίτζη πάλι στην Καστοριά στα τέλη του 12ου αι.³⁸, που φέρουν άνοιγμα στο μέσον του κάτω τμήματος του χιτώνα. Με τους διαχρονικούς αυτούς χιτώνες σε διάφορους χρωματισμούς, κοσμημένους σε πολλές περιπτώσεις με κεντημένες ταινίες κατά τόπους, ζωσμένους χαλαρά, με άνοιγμα ή όχι, απεικονίζονται άνθρωποι του περιβάλλοντος του αυτοκράτορα και του πατριάρχη στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη. Πρόκειται δηλαδή για ενδυμασία

33. Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, εικ. 22 στη σ. 176.

34. Emmanuel, «Hairstyles», σ. 118 σημ. 36, εικ. 13f (σχέδιο).

35. ΑΔ 50 (1995), Β' 2 Χρονικά, [Αθήνα 2000], σ. 723, πίν. 222β (Α. Μητσάνη).

36. Spatharakis, *The Portrait*, σ. 60, εικ. 27.

37. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, σ. 23, εικ. 6 στη σ. 29. Δρακοπούλου, *Καστοριά*, σ. 36, σημ. 58. Καλαμαρά, «Ένδυμα», σ. 34. Parani, *Reconstructing*, σ. 55 σημ. 14.

38. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εικ. 19 στη σ. 65. Δρακοπούλου, *Καστοριά*, σσ. 31-32, 42-43, εικ. 18. Parani, *Reconstructing*, σ. 54, εικ. 62.

που προτιμούσαν συνήθως να φορούν οι άνδρες της ανώτερης κοινωνικής τάξης κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο³⁹.

Η κόμη του αφιερωτή μας είναι κοντή, όπως και η οξύληκτη γενειάδα του. Έχει επίσης μουστάκι. Τα μακριά μαλλιά των πρώτων βυζαντινών χρόνων έχουν πια αυτή την εποχή εγκαταλειφθεί. Τώρα οι κανόνες ευπρέπειας απαιτούν οι ευγενείς άνδρες να έχουν κοντά μαλλιά και από τον 11ο αι. να φορούν διαφόρου τύπου καλύμματα, ενδεικτικά του αξιώματος που κατέχουν, όταν αυτό απαιτείται⁴⁰. Στην περίπτωση μας πρόκειται για έναν λευκό χαμηλό ημισφαιρικό πύλο⁴¹, και αυτό είναι ένα στοιχείο που τον κάνει να ξεχωρίζει από απεικονίσεις άλλων κτητορικών πορτραίτων, οι οποίοι εμφανίζονται συνήθως ασκεπείς ή σπανιότερα να φορούν σκουρόχρωμο πύλο⁴².

Απεικονίσεις του λευκού πύλου, σε διάφορους τύπους, μερικές φορές διακοσμημένου⁴³, απαντώνται κυρίως σε χειρόγραφα, όπου πολλές φορές σημειώνεται ο τίτλος του αξιώματος του εικονιζόμενου. Στο χώρο της μνημειακής ζωγραφικής χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση του αυτοκράτορα περιτριγυρισμένου από μέλη της συνοδείας του που φορούν χαμηλό λευκό πύλο, στην Αγία Σοφία του Κιέβου, του 11ου αιώνα⁴⁴. Κάλυμμα κεφαλής λευκό, διαφορετικού τύπου, πιο τετραγωνισμένο, με λεπτές ταινίες να κρέμονται στην άκρη φορεί ένας λαϊκός που εικονίζεται μαζί με σύνεργα γραφής, δηλωτικά της ιδιότητάς

39. Για χιτώνα αυτού του τύπου, βλ. Καλαμαρά, «Ένδυμα», σ. 34. Parani, *Reconstructing*, σσ. 54-55.

40. Για τα ανδρικά καλύμματα της κεφαλής, βλ. Parani, *Reconstructing*, σσ. 67-71. Αι. Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Ανδρικά καλύμματα κεφαλής στην Κρήτη (11ος-16ος αι.)», *Λαμπηδών, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, γεν. επιμ. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 545.

41. Η Μυρτώ Γεωργοπούλου (Georgiopolou, «Le décor apsidal» σ. 454 σημ. 15) τον παραβάλλει με το κάλυμμα της κεφαλής της δωρήτριας Θαμαρής στην Kirik Dam Altı Kilise (ναός Αγίου Γεωργίου) της Καππαδοκίας, των ετών 1283-1295: N. et M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasn Dağı*, Paris 1973, σσ. 202, 206, εικ. 49 (σχέδιο), πίν. 94.

42. Ο μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης φορεί βαθυκάστανο πύλο.

43. Για τον λευκό πύλο, ο οποίος απεικονίζεται σε διάφορους τύπους: χαμηλός, ψηλός, ψηλός με κλίση προς τα εμπρός ή οπίσω, βλ. Parani, *Reconstructing*, σσ. 56, 67, 68, Χαμηλός: ό.π., εικ. 11, 61, 65. Ψηλός: ό.π., εικ. 64, εικ. 77e (σχέδιο). Ψηλός με κλίση προς τα εμπρός: ό.π., εικ. 64, εικ. 77h (σχέδιο). Ψηλός με κλίση προς τα οπίσω: Καλαμαρά, «Ένδυμα», σ. 34, 36, εικ. 1.

44. *The Glory of Byzantium*, εικ. στη σ. 184.

του, δίπλα σε αρχιμανδρίτη στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον Άγιο Γεώργιο στον Κουβαρά Αττικής, του 13ου αιώνα⁴⁵.

Από το χώρο των μικρογραφιών, πλησιέστερο παράλληλο των Καμπιάνικων αποτελεί ο πίλος του ανώνυμου αξιωματούχου, αφιερωτή του ευαγγελισταρίου της Μονής Μεγίστης Λαύρας Α103 (φ. 3β), του 12ου αι.⁴⁶ (Εικ. 6). Ίδιου σχήματος λευκό πίλο, ψηλότερο όμως, φορούν αξιωματούχοι, οι οποίοι συνοδεύουν τον αυτοκράτορα ή τον πατριάρχη σε πολλές από τις μικρογραφίες του Σκυλίτζη⁴⁷, με μνεία, σε αρκετές περιπτώσεις, του αξιώματος ή της ιδιότητάς τους, π.χ. *ψάλλται* (φ. 23α), *κναιίστωρ* (φ. 24β), *έπαρχος* (φ. 43α) (Εικ. 7), *λογοθέτης*

45. D. Mouriki, «An Unusual Representation of the Last Judgment in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvaras in Attica», *ΔΧΑΕ Η'* (1975-1976) (εφεξής: Mouriki, «Kouvaras»), σ. 159 σημ. 50, πίν. 88.

46. Spatharakis, *The Portrait*, σ. 78, εικ. 45.

47. Βλ. ενδεικτικά, *ΙΕΕ*, Η', εικ. στις σσ. 117, 199, 225, 241. *The Glory of Byzantium*, εικ. στις σσ. 6, 7, 9. Στο Σκυλίτζη απαντούν επίσης ίδιου σχήματος πίλοι κόκκινου ή μαύρου χρώματος. Ο χαμηλός λευκός πίλος χρησιμοποιείται επίσης από το ζωγάφο του Μυθιστορήματος του Μ. Αλεξάνδρου, 14ου αι., όταν θέλει να δηλώσει τον περίγυρο του βασιλέα: Α. Ευγγόπουλος, *Αι μικρογραφίες του Μυθιστορήματος του Μ. Αλεξάνδρου εις τον κώδικα του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας*, Αθήναι - Βενετία 1966, σσ. 26, 39, 41, πίν. II, εικ. 29, 105, 113. Επίσης, ο χαμηλός λευκός πίλος χρησιμοποιείται και σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. ανάλογο φορεί θύμα παράφορου έρωτα στο χειρόγραφο των Κυνηγετικών του Ψευδο-Οπριανού στη Μαρκανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας (Marc. gr. 479, φ. 33α) του 11ου αι.: K. Weitzmann, *Greek Mythology in Byzantine Art* (Studies in Manuscript Illumination 4), Princeton 1951, σσ. 124, 150, εικ. 143. Η χρήση του χαμηλού ημισφαιρικού πίλου γενικεύεται μάλλον τον επόμενο αιώνα, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από την απεικόνιση επιβατών και ναυτικών με λευκό ή κόκκινο πίλο (οι χιτώνες τους είναι δυτικού τύπου με σειρά κουμπιών να κλείνουν τα εφαρμοστά μανίκια) στο θαύμα σωτηρίας πλοίου από τον άγιο Νικόλαο στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Μονή Σελίνου Χανίων στην Κρήτη, του 1315: I. Spatharakis, *Dated Byzantine Walls Paintings of Crete*, Alexandros Press, Leiden 2001, σ. 42, εικ. 29.

Ο Ι. Ševčenko, σχολιάζοντας τους πίλους που εικονίζονται στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, μεταφέρει την άποψη του Neil Moran, σύμφωνα με τον οποίο, ο λευκός πίλος ταυτίζεται με το *σκαράνικον* των πηγών, του οποίου η εμφάνιση στο Βυζάντιο χρονολογείται από τα μέσα του 12ου αι.: «The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of its New Dating», *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse: Wien 1984, σ. 123 σημ. 26. Tsamakda, σσ. 360-361. Πρβλ. «Skaranikon», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 3, New York - Oxford 1991, σσ. 1908-1909 (Α. Kazhdan).

(φ. 70α), πατριάρχης (φ. 78β), αποκρисиάριος (φ. 104α), μαθηταί (φ. 134α)⁴⁸. Ίδιου τύπου πίλο, αν και εξίτηλο, πρέπει να φορεί ο Ιωάννης πρόεδρος, μέγας δρουγγάριος της βίγλης και έπαρχος στο ευαγγελιστάριο της Speer Library του Princeton, acc. no. 11.21.1900 (φ. 1*α), του β' μισού του 11ου αι.⁴⁹, όπως και ο έπαρχος στις Ομιλίες του Γρηγορίου του Θεολόγου στο χειρόγραφο της Μονής Παντελεήμονος 6 (φ. 140β), του 12ου αιώνα⁵⁰. Ένας άλλος αξιωματούχος που εικονίζεται να φορεί τον ίδιο πίλο είναι ο εξισωτής Ιουλιανός στις Ομιλίες του Γρηγορίου του Θεολόγου⁵¹: π.χ. στο χειρόγραφο της Μονής Διονυσίου 61 (φ. 28β), του 11ου αι.⁵², στο παρισινό χειρόγραφο 550 (φ. 72), του α' μισού του 12ου αι.⁵³ (Εικ. 8) ή στο χειρόγραφο της Μονής Παντελεήμονος 6 (φ. 77β), του 12ου αιώνα⁵⁴. Το επιφανέστερο όμως παράλληλο των Καμπιάνικων σε αυτή τη σειρά των αξιωματούχων του Βυζαντίου, αποτελεί ο λευκός πίλος που φορούν οι αξιωματούχοι στα δεξιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα Παραπινάκιου (1071-1078), μετέπειτα Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081), στον παρισινό κώδικα με τις Ομιλίες του Ιωάννου του Χρυσοστόμου Coislin 79 (φ. 2α), που χρονολογείται μεταξύ των ετών 1074-1078⁵⁵. Η ιδιότητά τους δηλώνεται με

48. Grabar, Manoussakas, *Syltitzès*, πίν. XX, εικ. 9, 35, 74, 80, 115, 164. Tsamakda, εικ. 40, 44, 94, 172, 192, 233, 321. *The Glory of Byzantium*, εικ. στη σ. 7. IEE, Η', εικ. στη σ. 225.

49. Spatharakis, *The Portrait*, σ. 74-76, εικ. 42.

50. Στ. Μ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ν. Καδάς, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, Σειρά Α' Εικονογραφημένα χειρόγραφα. Παραστάσεις - επίτιτλα - αρχικά γράμματα*, τ. Β', Αθήνα 1975 (εφεξής: *Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Β'), εικ. 308 στη σ. 182, σ. 358. IEE, Η', εικ. στη σ. 161.

51. G. Galavaris, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus* (Studies in Manuscript Illumination 6), Princeton 1969 (εφεξής: Galavaris), σσ. 42-44, εικ. 9, 46, 112, 128, 147, 153, 157, 160, 222, 224, 225, 227, 233, 240, 280, 361, 383, 413, 447, 454, 460, 465, 467-469.

52. Parani, *Reconstructing*, εικ. 65. *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Α', εικ. 109 στη σ. 107, σ. 417.

53. Chr. Förstel, *Trésors de Byzance. Manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale de France* (Cahiers d'une exposition 37), Κατάλογος έκθεσης (21 août - 2 septembre 2001), Paris 2001, λήμμ. και εικ. αριθ. 30. Galavaris, εικ. 413. Καλαμαρά, «Ενδυμα», σ. 36.

54. *Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Β', εικ. 304 στη σ. 179, σ. 356 και εικ. 308 στη σ. 182, σ. 358. IEE, Η', εικ. στη σ. 161.

55. Spatharakis, *The Portrait*, σσ. 107-118, κυρίως 110, εικ. 71. *The Glory of Byzantium*, λήμμ. και εικ. αριθ. 143 (H. Maguire). Parani, *Reconstructing*, σ. 67, πίν. 11. C.-L. Dumitrescu, «Remarques en marge du Coislin 79: Les trois eunuques et le problème du donateur», *Byzantion*

επιγραφή: *πρόεδρος και επί του κανικλείου* ο αριστερός, *πρωτοπρόεδρος και πρωτοβεστιάριος* ο δεξιός, ο οποίος είναι αγένειος, δηλ. ευνούχος⁵⁶ (Εικ. 9).

Από αυτή την παράθεση, γίνεται σαφής η σημασία που δίδεται κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή στο λευκό πίλο, ως ενδεικτικός αξιώματος και αφού ο δωρητής των Καμπιάνικων φορεί ανάλογο, θα μπορούσε ενδεχομένως να έφερε κάποιου είδους αξίωμα σε τοπικό επίπεδο⁵⁷, π.χ. «έπαρχος» ή «πρόεδρος». Ειδικότερα, για τον τίτλο του προέδρου, γνωρίζουμε από τη μελέτη του Νίκου Οικονομίδη ότι αυτός ήταν σε ισχύ κατά τον 11ο αι., αποδυναμώνεται σιγά-σιγά στη διάρκεια του 12ου όπου εντοπίζεται να τον φέρουν τοπικοί γαιοκτήμονες ή κατώτατοι εκπρόσωποι των τοπικών αρχών, όπως καταγράφεται σε έγγραφο της εποχής⁵⁸. Αν είναι σωστή αυτή η υπόθεση, πιθανόν ο ανώνυμος αφιερωτής των Καμπιάνικων να ήταν κάποιος σπουδαίος γαιοκτήμονας-άρχοντας του νησιού ή ακόμη να του είχε δοθεί από την κεντρική διοίκηση κάποιο αξίωμα, το οποίο δηλώνεται με το λευκό κάλυμμα της κεφαλής, διακριτικό που δεν έχει εντοπισθεί σε άλλα κτητορικά πορτραίτα του ελλαδικού χώρου μέχρι τώρα⁵⁹. Ενισχυτικό

LVII/1 (1987), σσ. 32-45, εικ. 3, ειδικότερα σ. 39 σημ. 12: αρχικά ο πίλος ήταν ψηλότερος. Grabar, «Le succès», σσ. 289-290, τ. III, πίν. 63a. *IEE*, Η', εικ. στη σ. 223.

56. Οι δύο άλλοι στα αριστερά του αυτοκράτορα που φέρουν το αξίωμα *πρόεδρος* και *δεκανός* ο αριστερός, *πρόεδρος* και *μέγας πριμικήριος* ο δεξιός, φορούν κόκκινο ημισφαιρικό πίλο με μικρό θύσανο στην άκρη: Parani, *Reconstructing*, σ. 67. Spatharakis, *The Portrait*, σ. 110 σημ. 50, 51.

57. Η Ντούλα Μουρίκι, με αφορμή τη μελέτη της σκηνης της Δευτέρας Παρουσίας στον Άγιο Γεώργιο Κουβαρά, αναφέρει ότι συνήθίζεται να εικονίζονται τοπικοί άρχοντες με ανοιχτό-χρωμα καπέλα: Mouriki, «Kouvaras», σ. 159.

58. N. Oikonomides, «St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the 'Malyj Sion' of Novgorod», *Dumbarton Oaks Papers* 34-35 (1980-1981), σ. 244 σημ. 49: Σε αδημοσίευτο έγγραφο της μονής Δοχειαρίου καταγράφεται το 1117 ένας Νικηφόρος πρόεδρος, γαιοκτήμονας που ζει στη Θεσσαλονίκη. Σε έγγραφο του 1118 στην Κρήτη, ο τίτλος εμφανίζεται δύο φορές ανάμεσα στους κατώτατους εκπροσώπους των τοπικών αρχών σε συνδυασμό μάλιστα με δεύτερο τίτλο: ο *πρόεδρος και πριμικήριος κυρ Βασίλειος ο Αρίβης*, και ο *πρόεδρος και προνοητής ο Κλαδο...*, ενώ ο κατεπάνω της νήσου καλείται *πρωτοπρόεδρος* (Fr. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, Sacra et profana*, τ. VI, Vindobonae 1890, σ. 96). Βλ. και Ch. Diehl, «De la signification du titre de «Proëdre» à Byzance», *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris 1924, τ. I, σσ. 105-117.

59. Ίσως σε αυτή την κατηγορία ανήκει το κάλυμμα της κεφαλής που φορεί ο αφιερωτής στον Άγιο Ιωάννη στην Αυλωνίτσα της Νάξου, του τέλους του 13ου αι.: Γ. Στ. Μαστορόπουλος, *Νάξος: το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία / Naxos: Byzantine monuments*, Ελληνικές Ομοιογραφικές Εκδόσεις, χ.τ., χ.χ. [Αθήνα 2006], σ. 122, εικ. 40 στη σ. 80.

αυτής της ιδιότητας νομίζουμε, ότι αποτελεί και η ενδυμασία της συζύγου του, η οποία όπως είδαμε έλκει το πρότυπό της από τρόπους ενδυμασίας της αρχοντικής τάξης της μεσοβυζαντινής εποχής. Οποιαδήποτε σύνδεση με άρχοντες των Κυθήρων, γνωστούς από τις πηγές, νομίζουμε, αν και ελκυστική, ότι θα ήταν παρακινδυνευμένη. Μπορούμε να επισημάνουμε μόνον ότι ο ναός των Καμπιάνικων, που βρίσκεται στο Ν. τμήμα του νησιού, και γύρω από τον οποίο υπάρχουν υπολείμματα κτισμάτων αδιάγνωστου συγκροτήματος, αποτελεί μια ομάδα με άλλους ναούς του αυτού αρχιτεκτονικού τύπου, του κυθηραϊκού μονόχωρου τρουλλαίου, που επιχωριάζει στην περιοχή αυτή την εποχή, και ότι στην ευρύτερη περιφέρειά του βρίσκονται δύο άλλοι σημαντικοί ναοί για την ιστορία των Κυθήρων του 13ου αι.: ο Άγιος Ανδρέας στο Λιβάδι και ο Άγιος Δημήτριος στο Πούρκο⁶⁰. Ίσως όλα αυτά τα στοιχεία να μην είναι άσχετα μεταξύ τους.

Ο αφιερωτής του Αγίου Πολύκαρπου στις Φοινικίες

Στον Άγιο Πολύκαρπο στις Φοινικίες στα Β. του νησιού⁶¹, ο οποίος με τεχνοτροπικά κριτήρια χρονολογείται στο 13ο αι., πολύ κοντά στον Άγιο Δημήτριο στα Καμπιάνικα, με τον οποίο έχει κοινά χαρακτηριστικά, εικονίζεται στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού ένθρονος γέρων ιεράρχης (Εικ. 10)⁶². Κάτω, αριστερά, μπροστά από πολύτιμο ύφασμα με πλέγμα

60. Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, σσ. 58-73, 162-183.

61. Για το ναό και την προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, σσ. 286-291, ειδικά για τον αφιερωτή, βλ. σσ. 290, 291, εικ. 10-11 στη σ. 291.

62. Ο Π. Λαζαρίδης τον ταυτίζει με τον επώνυμο άγιο του ναού, Πολύκαρπο: ΑΔ 24 (1969), Β' 1 Χρονικά, [Αθήνα 1970], σ. 167. Η απεικόνιση όμως, στις άνω γωνίες του διαχώρου, του Χριστού να δίδει το ευαγγέλιο και της Παναγίας να δίδει το ωμοφόριο, σύμβολα της αρχιερωσύνης του αγίου Νικολάου, καθιστούν καταρχήν προβληματική την ταύτιση με τον τιμώμενο άγιο του ναού. Επειδή, όμως ο άγιος Νικόλαος εικονίζεται στην αψίδα του ιερού με το καθιερωμένο στρογγυλό γένι (Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, εικ. 6 στη σ. 289), και ο ένθρονος ιεράρχης εικονίζεται με κοντό οξύληκτο γένι (πρβλ. την περιγραφή των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του αγίου Πολυκάρπου από τον Διονύσιο εκ Φουρνά ως γέροντα μεγαλογένη ή μακροδιχαλογένη ή στρογγυλογένη: Διουνυσίου εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Εν Πετροπούλει 1909, ανατύπωση: Εκδόσεις Σπανός, σσ. 155, 200, 268, 281), δεν αποκλείεται να πρόκειται για τον επώνυμο άγιο, στον οποίο ο ζωγράφος, εκ παραδρομής ή λόγω άγνοιας ή για να του προσδώσει μεγαλύτερη βαρύτητα, τού απέδωσε τα σύμβολα της αρχιερωσύνης του αγίου Νικολάου.

μαργαριτοστόλιστων ρόμβων⁶³ εικονίζεται σε μικρή κλίμακα αφιερωτής, μάλλον σε προσκύνηση, από τον οποίο έχει διατηρηθεί μόνον το κεφάλι (Εικ. 11). Λίγο πιο πάνω από το κεφάλι του σώζεται τμήμα, το πιθανότερο, πολύστιχης επιγραφής, αφιερωτικής με λευκά κεφαλαία γράμματα, από την οποία έχουν διατηρηθεί τα ακροτελεύτια γράμματα δύο στίχων και σπαράγματα γραμμάτων σποραδικά: ...HX / ...KE / [.]

Ο γενειοφόρος αφιερωτής φορεί κυλινδρικό πίλο, τύπου καμηλλαυκίου, που καλύπτει και το μέτωπο. Τα επάνω οριζόντιο τμήμα, που εικονίζεται σε προοπτική, είναι λευκό, ενώ το κυλινδρικό τμήμα απεικονίζεται καστανέρυθρο και κοσμημένο με επαναλαμβανόμενο σχέδιο σε ώχρα που σχηματίζει αδιευκρίνιστο σχήμα, μεταξύ καρδιάσχημου και κρινάνθεμου. Το κάλυμμα αυτό της κεφαλής, για το οποίο δεν έχουμε εντοπίσει κάποιο παράλληλο, θυμίζει ως προς το κυλινδρικό σχήμα, αντίστοιχα, μαύρου ή βαθυκάστανου χρώματος, που φορούν εκκλησιαστικοί, απλοί μοναχοί και αξιωματούχοι, όπως π.χ. ομάδα μοναχών στο ψαλτήριο της Μ. Βατοπεδίου, κωδ. 760 (φ. 79β, 218β), του 11ου αι.⁶⁴, ή το καμηλλαύκιο που φορεί ο Μιχαήλ Ψελλός στο Τετραεγγέλιο της Μ. Παντοκράτορος, κωδ. 234 (φ. 254α), του 12ου-13ου αιώνα⁶⁵.

Το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτό το κάλυμμα είναι η διχρωμία και η ενδεχόμενη ερμηνεία της. Την εποχή αυτή η διχρωμία στην ενδυμασία δεν είναι άγνωστη⁶⁶, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση των δυτικών, οι οποίοι έφεραν μαζί τους τις δικές τους ενδυματολογικές συνήθειες, που όπως ήταν φυσικό επηρέασαν την ενδυμασία, ιδιαίτερα στις ξενοκρατούμενες περιοχές. Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία περίπτωσης διχρωμίας παραδίδει σε επίγραμμα του ο Χριστόφορος

63. Το τμήμα αυτό του υφάσματος μοιάζει ασύνδετο με την όλη παράσταση, διότι λόγω της θέσης του και του σχήματός του δεν φαίνεται να συνδέεται με το θρόνο.

64. Π. Κ. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ν. Καδάς, Αικ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, Σειρά Α΄. Εικονογραφημένα χειρόγραφα. Παραστάσεις - επίτιτλα - αρχικά γράμματα*, τ. Δ΄, Αθήνα 1991 (εφεξής: *Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Δ΄), εικ. 189, 192 στις σσ. 107, 108, σσ. 288, 289.

65. Στ. Μ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ν. Καδάς, Αικ. Κατσαρού, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, Σειρά Α΄. Εικονογραφημένα χειρόγραφα. Παραστάσεις - επίτιτλα - αρχικά γράμματα*, τ. Γ΄, Αθήνα 1979, εικ. 255 στη σ. 157, σ. 267. *ΙΕΕ*, Η΄, εικ. στη σ. 244.

66. Βλ. ενδεικτικά το γαλανό - κόκκινο φόρεμα της συζύγου του Σαμψών στην Οκτάτευχο της Μονής Βατοπεδίου, κωδ. 602 (φ. 439α), του 13ου αι.: *Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Δ΄, εικ. 173 στη σ. 101, σσ. 253-254, 283.

Μυτιληναίος (11ος αι.), όπου ο λευκός και μέλας χιτών της αμφίεσης του επάρχου Κωνσταντινουπόλεως συμβολίζει την άσπρη (αθωωτική) και μαύρη (καταδικαστική) ψήφο που δίδει στο πλαίσιο των καθηκόντων του ως ανώτατου δικαστή της πόλης⁶⁷. Αν και δεν προτείνεται κάποιο ανάλογο αξίωμα για τον εικονιζόμενο αφιερωτή στις Φοινικίες, όμως πιστεύουμε ότι αυτό το κάλυμμα της κεφαλής πρέπει να δηλώνει κάποιο αξίωμα, πιθανόν εκκλησιαστικό, και λόγω των αντίστοιχων παρεμφερών παραλλήλων, αλλά και λόγω της παρουσίας επιγραφής στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού, όπου αναφέρεται η δέηση ενός πρεσβύτερου, προφανώς του κτήτορα του ναού⁶⁸, που θα μπορούσε να συνδεθεί με την απεικόνιση του αφιερωτή στον κυρίως ναό.

Ο αφιερωτής στον Άγιο Αντώνιο στην Παλαιόχωρα

Ο επόμενος και τελευταίος αφιερωτής που μας προσφέρουν τα Κύθηρα χρονολογείται στα τέλη του 15ου αιώνα. Στη μεσαιωνική πολιτεία της Παλαιόχωρας, που γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας μέχρι το 1537 που καταστράφηκε από τον Χαϊρρεδδίν Μαρμπαρόσσα, έχει διατηρηθεί όχι μόνον ο ιστός της πόλης με τα σπίτια αλλά και οι πολλές εκκλησίες που υπήρχαν στο κάστρο⁶⁹.

Στο ναό του Αγίου Αντωνίου, στο Β. τμήμα του τέμπλου του, και σε όλο το ύψος, έχει διατηρηθεί, αν και αρκετά απολεπισμένη, η Παναγία βρεφοκρατούσα ένθρονη⁷⁰ (Εικ. 12). Αριστερά, στο κάτω μέρος του διαχώρου έχει απεικονισθεί η δέηση ενός αφιερωτή, επίσης πολύ απολεπισμένου, κεκοιμημένου, σύμφωνα

67. Ν. Οικονομίδης, «Η στολή του επάρχου κι ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2, Αθήνα 1992, σ. 423. Grabar, Manoussakas, *Skylitzès*, εικ. 35. Tsamakda, εικ. 94. *The Glory of Byzantium*, εικ. στη σ. 7. Για την ερμηνεία των χρωμάτων του αυτοκρατορικού στέμματος, βλ. Β. Koutava-Delivoria, «Hiérarchie des couleurs et couronne impériale», *Volume offert au professeur Panayotis Yannopoulos = Byzantion LXXV* (2005), σσ. 236-249.

68. Η αφιερωτική επιγραφή με λευκά κεφαλαία γράμματα και μεγάλες τοπικά φθορές αναφέρεται: [ΚΥΡΙΕ] ΒΟΗΘΗ ΤΟΝ ΔΟΥ[ΛΟΝ] C[ΟΥ] [...]Ν ΠΡΕCΒΗΤΕΡΟΝ [...]ΛΕC I[...]ΟΜ[...]ΚΕΑ[...]: Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, σ. 289, 291, εικ. 1 στη σ. 286.

69. Θ. Γ. Κουκούλης, «Παλιόχωρα Κυθήρων - Πρώτες παρατηρήσεις», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμ. 3, Αργοστόλι 1991, σσ. 125-133.

70. Για το ναό και την προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. Χατζηδάκης, Μπίθα, *Κύθηρα*, σσ. 88-95, ειδικά για τον αφιερωτή, σ. 94, εικ. 13 (σχέδιο), 14 στη σ. 92. Για τη χρονολόγηση

με τη συνοδευτική επιγραφή που έχει ζωγραφιστεί κάτω από την παράσταση σε ιδιαίτερο πλαίσιο, από την οποία σώζεται μόνον η αρχή: *ΕΚΟΙΜΗΘΗ [...]*. Εικονίζεται γονυπετής, δεόμενος κατά τη δυτική συνήθεια, δηλ. με ενωμένες τις παλάμες των χεριών. Φορεί δυτικού τύπου ενδυμασία⁷¹: φαιόχρωμο κοντό εξωτερικό ένδυμα, εφαρμοστό στον κορμό με φαρδιά, μάλλον, μανίκια, ζωσμένο στη μέση, που φθάνει πάνω από τα γόνατα, και κόκκινες κάλτσες (Εικ. 13). Ο τύπος αυτός του ανδρικού ενδύματος έχει υιοθετηθεί στις βενετοκρατούμενες περιοχές κατ' επίδραση της ιταλικής μόδας⁷², ιδιαίτερα στην Κρήτη, με την οποία αυτή την εποχή τα Κύθηρα έχουν, όχι μόνον πολιτική, αλλά και καλλιτεχνική εξάρτηση, και στην οποία συγκεντρώνονται τα λίγα παράλληλα που έχουν εντοπισθεί: όπως η ενδυμασία που εικονίζεται να φορούν ο ανώνυμος αφιερωτής στον Άγιο Γεώργιο στο Κακοδίκι Σελίνου, του 1410⁷³, ο Λέος Μουσούρος στην Αγία Ειρήνη στη Μαλάθυρο Κισάμου, του α' μισού του 15ου αι.⁷⁴, ή ο Σταμάτης Φλωριώτης στον Άγιο Γεώργιο στο Κάτω Φλώρι Σελίνου, του 1497⁷⁵.

Σχετική επίσης, είναι η ενδυμασία κύπριου αφιερωτή στην εικόνα της Παναγίας της Καμαριώτισσας από το ναό της Παναγίας Χρυσалиνιώτισσας Λευκωσίας, τώρα στο Βυζαντινό Μουσείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, χρονολογημένη στα τέλη του 15ου αι., δηλαδή στο μεταίχμιο της φραγκοκρατίας με τη βενετοκρατία⁷⁶.

του τέμπλου από το 13ο αι., βλ. Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), σσ. 137-138.

71. Πρβλ. απεικόνιση νέου άνδρα στο παρισινό χειρόγραφο *Roman de la Violette* (BNP ms fr. 24376, φ. 5, 8), των μέσων του 15ου αι.: Fr. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'Antiquité à nos jours*, Paris 1983, εικ. 394, 395. E. E. Viollet-Le-Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la Renaissance*, Paris 1858-2875, β' έκδοση: *Encyclopédie Médiévale*, Inter-Livres, εκδ. Georges Bernage, Bayeux, 1 Déc. 1978, σσ. 514-516, εικ. 5 στη σ. 516.

72. Για τις ενδυματολογικές συνήθειες στην Ιταλία κατά το 14ο και το 15ο αι., βλ. Fr. Boucher, *ό.π.*, σσ. 203-205.

73. Gerola, αριθ. 16, σ. 331, πίν. 9.3.

74. Μαδεράκης, σ. 46, εικ. 9. Η Μαρία Βασιλάκη προτείνει ως πρότυπο της ενδυμασίας του Λέου Μουσούρου το ιταλικό ένδυμα *cioppa* ή *cioppetta*: Μ. Βασιλάκη, «Καθημερινή ζωή και πραγματικότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: Η μαρτυρία των τοιχογραφημένων εκκλησιών», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σ. 63 σημ. 13, 14, εικ. 5.

75. Gerola, αριθ. 21, σ. 332, πίν. 10.1. Ευ. Φραγκάκι, *Η Λαϊκή τέχνη της Κρήτης. Ι. Η ανδρική φορεσιά*, Αθήναι 1960, σσ. 74-75 σημ. 1.

76. Η βενετοκρατία στην Κύπρο διαδέχεται τη φραγκοκρατία (1191 κ.ε.) και διαρκεί από το 1489 έως το 1571. Α. Ξ. Κουμπάριδου, «Η εικόνα της Καμαριώτισσας και αι επ' αυτής

Η υιοθέτηση δυτικών ενδυμάτων από τους Έλληνες στις λατινοκρατούμενες περιοχές δεν είναι πολύ συνηθισμένη. Έχει διαπιστωθεί, ότι πιο εύκολα οι άνδρες υιοθετούν ξένες συνήθειες αυτούσια ή σε συνδυασμό με τις υπάρχουσες βυζαντινές συνήθειες⁷⁷. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο άγνωστος κεκοιμημένος αφιερωτής με τη δυτική ενδυμασία να είναι Έλληνας, ίσως μέλος της οικογένειας του κτήτορα του ναού, του οποίου το όνομα, *Ιωάννης ιερέυς*, έχει διατηρηθεί στην κτητορική επιγραφή στην αψίδα του ιερού⁷⁸. Η παρουσία των δύο πολιτισμών στον ορθόδοξο ναό, του βυζαντινού και του δυτικού, αντανακλά την εικόνα των Κυθήρων κατά τη βενετοκρατία, όταν πλέον είχε επιτευχθεί συγκερασμός τουλάχιστον των εξωτερικών γνωρισμάτων τους, όπως αυτός εικονοποιείται με την είσοδο και αφιέρωση ενός πιστού με δυτική αμφίεση σε έναν ναό βυζαντινό, χορηγίας ενός ορθόδοξου ιερέα. Τα ίδια χαρακτηριστικά απαντούν και σε άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές με μεγαλύτερη πληθυσμιακή ανάπτυξη, με σημαντική την τάξη των ευγενών και με πιο έντονες τις πολιτισμικές οσμώσεις.

Κλείνοντας τη μικρή αυτή επισκόπηση, παρατηρούμε ότι οι Κυθήριοι είναι ενήμεροι των ενδυματολογικών συνηθειών της εποχής τους. Οι καθαρά βυζαντινοί τύποι ενδυμάτων του 13ου αι. εμπλουτίζονται με δυτικά στοιχεία κατά τη βενετοκρατία. Οι αφιερωτές των Κυθήρων προστίθενται στη μικρή ομάδα των αφιερωτών ναών του 13ου αι., συγκριτικά με την πολύ μεγαλύτερη ομάδα των αφιερωτών του 14ου και του 15ου αι., που απαντούν κυρίως στην Κρήτη, στην Κύπρο και τη Ρόδο. Ιδιαίτερα σημαντικές για την ιστορία της ενδυμασίας στο Βυζάντιο, είναι οι πληροφορίες που μας παρέχουν οι αφιερωτές των Καμπάνικων και των Φοινικίων, δεδομένου ότι συγκεντρώνουν χαρακτηριστικά που μπορούν ίσως να συνδεθούν με κάποιον είδους αξίωμα της τοπικής κοινωνίας στην περιφέρεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

επιγραφεί. Άγνωστα οικογενειακά στοιχεία επισκόπου επί Φραγκοκρατίας και ο ιστορικός αυτού περίγυρος», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, εκδ. Α. Παπαγεωργίου, τ. Β', Λευκωσία 2001, σ. 529, εικ. 1 στη σ. 532.

77. Κ. Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφημένες παραστάσεις των κτητόρων - αφιερωτών της Κρήτης», *Ειλαπίνη. Τόμος Τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο Κρήτης 1987, σσ. 146-147. Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες Ρόδου», σσ. 445-446.

78. *ΤΩ ΘΕΙΩ ΟΙΚΩ [...] / ΙΩΑ(ΝΝΗ)C ΗΕΡΕΥC Α[...]*: Χατζηδάκης - Μπίθα, *Κύθηρα*, σ. 94, εικ. 10 (σχέδιο), 12 στη σ. 92.

SUMMARY

Ioanna Bitha

Testimonies on Byzantine Costumes in Kythera

Portraits of donors constitute a reliable source of information on Byzantine attire in contrast to written sources, which are often vague and usually refer to the imperial entourage. In three churches of Kythera there exist portraits of donors that contribute to our knowledge of the dress code of the inhabitants of provincial Byzantium.

A donor couple in Hagios Demetrios at Kambianika (Fig. 1) and a praying donor in Hagios Polykarpos at Phinikies (Fig. 10) indicate the important contribution of Kythera in the study of Byzantine dress outside imperial circles. These donors date to the middle of the 13th century, a period during which Kythera, after the successful for the Latins outcome of the Fourth Crusade (1204), had been allotted to the Venier family, but the Byzantine rulers had not yet departed from the island. The 13th century is characterized by intense church-building and this activity resulted in the increase of donor portraits in church wall-paintings.

The purely Byzantine attire of the donors at Kambianika have as their prototype dress codes of the Middle Byzantine period and, indeed, of members of the social elite, so that one may deduce a noble origin of the portrayed (see especially the woman's attire [Fig. 2]), and this also leads us to hypothesize that the male donor held a title or office (see the head-wear of the donors at Kambianika and Phinikies [Fig. 5, 11]).

The third testimony belongs to the Venetian period. A deceased donor in western garb of Italian origin is depicted praying to Hagios Antonios at Palaeochora (Fig. 12, 13). This brief survey indicates that the inhabitants of Kythera were up to date on the attire in fashion in large cultural centers and that purely Byzantine styles of the 13th century were enriched with western elements during the period of Venetian control.

(Translated by Eugenia Petridis)

Εικ. 1: Κύθηρα, Άγιος Δημήτριος στα Καμπιάνικα, Αψίδα ιερού:
Οι αφιερωτές εκατέρωθεν του αγίου Δημητρίου, μέσα 13ου αιώνα.

Εικ. 2: Κύθηρα, Άγιος Δημήτριος στα Καμπιάνικα, Αψίδα ιερού:
Η αφιερώτρια (λεπτ. της Εικ. 1), μέσα 13ου αιώνα.

Εικ. 3: Παλέρμο της Σικελίας, Παναγία του Ναυάρχου ή Μαρτοράνα:
Ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς, 1148.

Εικ. 4: Μονή Κουτλουμουσίου, Ευαγγελιστάριο, Κωδ. 60, φ. 1β:
Η συμβία του πρωτοσπαθάρου Βασιλείου, 1169
(Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, Α', εικ. 295).

Εικ. 5: Κύθηρα, Άγιος Δημήτριος στα Καμπιάνικα, Αψίδα ιερού:
Ο αφιερωτής (λεπτ. της Εικ. 1), μέσα 13ου αιώνα.

Εικ. 6: Μονή Μεγίστης Λαύρας, Ευαγγελιστάριο, Κωδ. Α103, φ. 3β, 12ος αιώνας
(Spatharakis, *The Portrait*, εικ. 45).

Εικ. 7: Χρονογραφία Ιωάννου Σκυλίτζη, Matritensis Graecus Vit. 26-2, φ. 43α:
Ο έπαρχος, β' μισό 12ου αιώνα (*The Glory of Byzantium*, εικ. στη σ. 7).

Εικ. 8: Ομιλίες του Γρηγορίου του Θεολόγου, Paris. gr. 550, φ. 72:
Ο εξισωτής Ιουλιανός, α' μισό 12ου αιώνα (Förstel, *Trésors de Byzance*, αριθ. 30).

Εικ. 9: Ομιλίες του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Coislin 79, φ. 2α: Ο πρόεδρος και επί του κανικλείου και ο πρωτοπρόεδρος και πρωτοβεστιάριος, 1074-1078 (*The Glory of Byzantium*, αριθ. 143).

Εικ. 10: Κύθηρα, Άγιος Πολύκαρπος στις Φοινικίες, Β. τοίχος κυρίως ναού:
Ο άγιος Πολύκαρπος (:) και ο αφιερωτής, μέσα 13ου αιώνα.

Εικ. 11: Κύθηρα, Άγιος Πολύκαρπος στις Φοινικίες, Β. τοίχος κυρίως ναού:
Ο αφιερωτής (λεπτ. της Εικ. 10), μέσα 13ου αιώνα.

Εικ. 12: Κύθηρα, Άγιος Αντώνιος στην Παλαιόχωρα, Βόρειο τμήμα τέμπλου:
Η Παναγία ένθρονη και ο αφιερωτής, τέλη 15ου αιώνα.

Εικ. 13: Κύθηρα, Άγιος Αντώνιος στην Παλαιόχωρα, Βόρειο τμήμα τέμπλου:
Ο αφιερωτής (λεπτ. της Εικ. 12), τέλη 15ου αιώνα.